

УДК 340.342

В. В. Дудченко

Г. РАДБРУХ ПРО ЦІННІСНУ ПРИРОДУ ПРАВА

За умов інтеграції України до сучасного дослідницького і освітянського європейського простору важливого значення набувають вчення провідних західних правознавців, опрацювання яких було вагомим внеском у розвиток ідей демократичної, правової, соціальної держави і громадянського суспільства. Філософія права Радбруха — одне з видатних таких вчень.

Завдання цієї статті полягає у тому, щоб проаналізувати головні теми філософського вчення про право Радбруха, а саме методологію права, факти і цінності, ціннісну природу права, право і етику, мету у праві, приватне і публічне право, правову державу, законне не право і надзаконне право. У такий спосіб окреслено завдання і його вирішення утворює новий напрям у розвитку правової думки в Україні і є її поступом.

Свою епохальну працю «Філософія права» Радбрух розпочинає з питання про співвідношення між фактами і цінностями і впливу цінностей на факти. Очевидно, що мислитель виходить з фундаментального поділу європейських наук на «науки про природу» і «науки про дух». Для дослідників такий поділ є принциповим на підставі наступних міркувань. Головним принципом «наук про природу» є каузальність, тоді як принципом «наук про дух» є цілепокладання. Каузальність є підставою для опису і пояснення, а цілепокладання — для осмислення і оцінок. «Наука про дух» є оціночними судженнями, або судженнями про належне, оцінки (синтетичні судження *apriori*), тоді як «науки про природу» є судженнями про суще (аналітичні і синтетичні судження *a posteriori*).

Тож Радбрух виокремлює телеологічне природознавство і телеологічну науку про людину. В межах цього виокремлення він і вирішує проблему цінностей і фактів і впливу цінностей на факти.

За Радбрухом, ми, суб'єкти спостереження є носіями ціннісних критеріїв. Першочерговим завданням розуму є необхідність виокремити особисте «Я» з даності, протиставити себе їй, і у такий спосіб відокре-

мити «цінність» від фактичності. «Царство цінностей» протиставляється «царству природи».

Радбрух — кантіанець. Він відзначає: «Кантіанська філософія вчить нас: неможливо з суцього пізнати, що є цінним, що є істинним, що є належним. Ніколи щось не є істинним тільки тому, що воно є, було чи навіть буде. Звідси випливає заперечення на суцшому... Принципи належного, ціннісні судження, оцінки в змозі виводитися, виходячи не з індуктивних міркувань про суще, а лише дедуктивно, на підставі інших принципів подібного характеру... Принципи належного в змозі обґрунтовуватися і доводитися лише через інші принципи належного. Саме тому вищі принципи належного недоказові. Вони аксіоматичні. Їх не можна пізнати, їх можна лише сприймати на віру... Наука здатна навчити можливо-му і бажаному, але не належному» [1, с. 17–20].

Тож, цінності суть «ідеальні об'єкти», особливий незалежний від суттєвого досвіду — апріорний порядок. Є безперечним фактом, що у нашій оцінювальній діяльності ми постійно зустрічаємося з мотиваціями не лише нахідними, але і з первісними, самодостатніми. Дещо ми вважаємо цінним тому, що воно цінне у собі — самоцінне. У наших подібних оцінках і виявляються безумовні цінності. Тому пізнання цінностей має характер самоочевидності. У межах пізнання цінностей можливо знаходити низку апріорних і маючих достовірність аксіом.

Чотирьом формам мислення Радбрух відводить 4 форми дійсності: фактичність, цінність, сенс і суть. Яке місце у цій «чотирьохелементній» теоретичній конструкції посідає право?

Право — творіння людського розуму і як будь-яке творіння людини в змозі бути зрозумілим тільки з власної ідеї (це є впливом Платона. — *Авт.*). Право можливо зрозуміти тільки у межах категорій, які стосуються цінностей. Право — це елемент культури, тобто факт, який відноситься до категорії цінності. Поняття права не можна визначити інакше, ніж «даність», сенс якої полягає у реалізації ідеї права. Сенс права полягає у тому, щоб бути справедливим. Сама ж ідея права є водночас конститутивним принципом і критерієм цінності правової реальності, служить елементом оцінюючого способу мислення. Відтак, природа права ціннісна [1, с. 11–16]. У визнанні цінності укорінений стрижень права.

Радбрух обґрунтовує принципову відмінність між поняттям права і ідеєю права. Він відзначає, що з першого погляду здається, що питання про поняття права відноситься до теорії, а не до філософії права. Теорія права завжди прагне знову і знову вивести поняття права індуктивно з окремих правових явищ. Без сумніву, у принципі можливо через порівняння окремих правових явищ вивести загальне поняття, яке б склало їх основу. Але спільність подібних понять, які стосуються більшого чи меншого кола окремих фактів, не здатна служити гарантією їх цінності. Невипадковість, важливість, корисність загальних понять не можна довести за допомогою індуктивного методу. Для того, щоб з'ясу-

вати, чи є дане правове поняття загальним і чому такі поняття потрібні, треба звернутися до способів їх отримання. Саме через специфічні способи утворення понять можливо розкрити справжню природу права і його призначення у суспільстві.

Призначення права — служити цінності, ідеї права. Ідея права не в змозі бути не чим іншим, як справедливістю. Є усі підстави розглядати справедливість як вихідний пункт, бо Справедливе подібно Добру, Істинному, Прекрасному — абсолютне, тобто цінність, яку неможливо вивести ні з якої іншої цінності. Можна спробувати побачити у справедливості форму етичного Добра.

Вона такою і є з точки зору людських якостей, чесності. Згідно з Ульпіаном (Д.1.1.1.10): «Справедливість — це постійна і невинна воля наділяти кожного його правом» [1, с. 41–42].

Істотно, що Радбрух посилається на Дигести Юстиніана. Він — типовий представник європейської філософської і правової класики.

Якщо ідея права — це справедливість, то що таке справедливість? Радбрух звертається до вчення про справедливість Арістотеля і називає це вчення «видатним». Арістотель виокремлював зрівнюючу і розподільчу справедливість. Абсолютну рівність між благами, наприклад, між працею і винагородою, між збитком і його відшкодуванням, Арістотель називає зрівнюючою справедливістю. Відносну рівність у стосунках між різними людьми, наприклад, накладання податків залежно від працездатності, надання субсидії відповідно до потреби, винагорода і відплатальність залежно від заслуг і ступеня вини, є, за Арістотелем, суттю розподільчої справедливості.

Відносини зрівнюючої справедливості вимагають участі меншою мірою двох осіб, розподільчої — меншою мірою — трьох.

У першому випадку дві особи рівноправні. У другому — одна з цих трьох осіб як начальник накладає на двох інших зобов'язання або надає їм переваги. Сфера дії зрівнюючої справедливості — відносини, які вимагають координації, розподільчої — субординації. Зрівнююча справедливість — справедливість приватного права, розподільча — публічного права.

Сказане демонструє досить виразне уявлення про відносини двох видів справедливості одна до одної. Зрівнююча справедливість — справедливість рівноправних. Вона передбачає, однак, наявність розподільчої справедливості, яка наділяє учасників рівними правами, рівне право — і дієздатністю, рівним статусом. Таким чином, розподільча справедливість — подвійна форма справедливості. У ній укорінена ідея справедливості, до якої має прагнути поняття Права [1, с. 43–44].

Радбрух наголошує, що справедливість можна розглянути з іншої точки зору. Справедливим можна назвати застосування закону або ж сам закон. У цьому випадку йдеться про ту справедливість, критерієм для якої служить позитивне право. Однак, що є критерієм справедливості самого позитивного права? [1, с. 43].

Сказане вище вказує нам шляхи визначення поняття права. Нам треба знати, якого характеру та дійсність, яка покликана служити справедливості. Дійсності, сенс яких в служінні ідеям, мають психологічну природу оцінок і вимог і тим самим є особливим видом дійсності, проміжним образом між ідеєю і іншими дійсностями. Вони належать як психологічно опосередковані даності самій дійсності, але мають водночас пріоритет над іншими дійсностями, встановлюючи для них ціннісні критерії і підпорядковуючи виконання відповідних вимог.

Радбрух обстоює нормативний характер ідеї права. До правової ідеї відноситься особливий вид дійсності, припис. Суть правового припису полягає у тому, щоб здійснювати регулювання згідно зі своїм сенсом в інтересах рівності. Радбрух відзначає: «Підсумовуючи сказане про суть правового припису, можна констатувати його позитивний і водночас нормативний соціальний і загальний характер. І відповідно у цьому сенсі право визначається як сукупність приписів, загальних за своєю природою, регулюючих відносини між людьми у суспільстві [1, с. 46].

Це визначення поняття отримано не індуктивно, через узагальнення окремих правових явищ, а дедуктивно виведено з правової ідеї. Воно також не юридичне, а «деюридичне», тобто воно апіорне стосовно юридичної науки. Поняття права містить цілу низку окремих правових понять, як і право — апіорних за своєю природою. Вони — початкові, не результат і інструмент науки, не випадково узагальнена сукупність правових явищ, а необхідні категорії юридичного мислення. Так, наслідком одночасності позитивної і нормативної природи права є поняття правової норми і з нею поняття її складових частин (елементів), апіорно, тобто заздалегідь можна сказати, що немає правової норми без предмета її регулювання, як і те, що предмет регулювання має включати в себе фактичний склад і правові наслідки. З позитивністю і нормативністю права нерозривно пов'язане питання про місце виникнення права, питання про джерела права. З нормативного характеру права виникає можливість діяти згідно і всупереч їй і власне поняття правомірності. З дії права, як регулятора сучасних відносин, впливає, що зміст цього регулювання складається з правовідносин, з правових зобов'язань і володіння суб'єктивними правами. Права ж і обов'язки немислимі без суб'єктів, які є їх носіями, і без об'єктів, стосовно яких вони діють. Є і інші апіорні правові поняття.

Відтак, у своєму вченні Радбрух визначає право не теоретично, у прямому розумінні цього слова (типу «А є Б»), а нормативно-теоретично (типу «А має мислитися як Б»). Це відкриває шлях до оцінок у правовій сфері.

Нормативно-теоретичне визначення права є прерогативою доктрини природного права. У цій доктрині справедливість має транс-історичний характер.

У позитивізмі, навпаки. У зв'язку із цим Радбрух розглядає питання про методологію «догматичної» правової науки. Він зазначає, що пред-

метом цієї науки є позитивне право і позитивний правопорядок. Це наука про чинне, а не про «правильне» право, про право, як воно є, а не про те, яким воно мусило бути. Саме це відрізняє дану правову науку від інших наук про право, предметом яких є ідеальне право, право, яким воно має бути, а саме від філософії права, від науки про мету права, від правової політики, від науки про засоби реалізації цього завдання.

Особливу увагу мислитель приділяє методам тлумачення права, а саме методу екзегез і телеологічному методу [1, с. 127–140]. Ці методи він аналізує у межах нормативного і дескриптивного підходів до права. При цьому відзначається, що оцінки не є завданням науки права. Позитивне право безоціночне. Тому лише за умови семантичного відмежування нормативного підходу від дескриптивного з'являється можливість розглядати той чи інший юридичний припис фактично діючим і водночас етично непридатним і несправедливим. Можливо це на тій підставі, що нормативні судження мають конструктивний елемент справедливості, який в судженнях суто дескриптивних відсутній.

Важливими є міркування Радбруха про правову державу. Він запитує: «Чи можливо зв'язати державу правом, чи можливо громадянам діяти проти держави, чи можливо держава і управління нею згідно і в супереч праву, чи можлива правова держава?» [1, с. 198]. Цю проблему здавна формують у формі питання: «Що первісніше, право чи держава?». Або іншими словами: право визначає обсяг і межі застосування державної влади, чи навпаки, чинність права визначається волею держави? Чи в змозі право існувати поза державою?

Теорії природного і позитивного права по-різному відповідають на ці питання. У зв'язку з цим Радбрух аналізує правові вчення Кельзена і Єллінека. Згідно з вченням Кельзена, держава і право — це одне й те ж. Для юристів держава існує, бо вона виражає себе у законі. Держава і право ототожнюються. Проблема зв'язаності держави власним правом не вирішується, а просто знімається. Постановка питання про пріоритетність права чи держави не коректна [1, с. 198–201].

Спробою поєднати пріоритет держави з обов'язковістю для цього права є вчення про самообмеження держави власним правом (Г. Єллінек). Однак, за Радбрухом, і це вчення не розв'язує проблему. Мислитель відзначає: «Ми бачимо себе витісненими у простір над позитивним правом і державою навіть не у світ фактів, але у світ норм, які не є більше позитивними, державними, а в змозі бути тільки природно-правовими... Природно-правовий принцип наділених правом законотворчості деяких владних осіб нерозривно зв'язаний з другим природно-правовим принципом підкорення цих осіб власним законам. Той, хто владарює, губить право законотворчості, як тільки він перестає підкорюватися власним законам» [1, с. 202–203].

Ідея правової держави означала зв'язаність держави додержаними основними правами людини і наддержавним природним правом.

Радбрух відомий наступними знаменними міркуваннями: «Юридична наука мусить знову пригадати про тисячолітню мудрість античності, християнського Середньовіччя і епохи Просвітництва, про те, що є більш високе право, ніж закон, природне право, божественне право, розумне право, коротко кажучи, надпозитивне право, згідно з яким неправу залишається неправом, навіть коли йому надати форму закону...» [2, с. 23].

Радбрух сформулював відоме положення, яке увійшло в історію правової думки під назвою «формула Радбруха». Ось воно: «Законне неправу і надзаконне право». Її суть полягає в наступному. Якщо закони свідомо нехтують правом (право — це воля, яка прагне до справедливості), наприклад, надаючи тій чи іншій особі права людини чи відмовляючи в них виключно свавільно, то у цих випадках подібні закони не дійсні, народ не зобов'язаний коритися їм, а юристи мусять знайти у собі мужність не визнавати їх правовий характер [1, с. 226].

Формула Радбруха неодноразово використовувалася у судовій практиці ФРН. Ось яким чином орієнтує національних суддів Федеральний Конституційний Суд ФРН: «Правові розпорядження неможливо визнавати дійсним правом, якщо вони настільки очевидно суперечать фундаментальним принципам справедливості, що суддя, який побажав їх застосувати замість права, сформував би неправу... Коли несправедливість закону стає нестерпною, він мусить відступити перед справедливістю» [3, с. 28].

В іншому рішенні Федерального Конституційного Суду говориться: «Право не тотожне сукупності писаних законів. Всупереч позитивним установленням державної влади може існувати право і поза ними, здатне коригувати писані закони; його джерелом є весь конституційний лад як мислима ціль; мета правосуддя — знаходити це право і фіксувати у рішеннях» [3, с. 28].

Тлумачення природного права, як конкретного критерія справедливості, притаманного змісту окремої ситуації, відображено у такому формулюванні Федерального Конституційного Суду ФРН: «Згідно з Основним Законом суддя зовсім не повинен займатися застосуванням законодавчих приписів у межах з'ясування можливого для даної справи сенсу слів, ужитих у законі. Треба передбачити і таку можливість, коли писаний закон є непридатним для справедливого вирішення даного юридичного конфлікту. У такому випадку рішення судді надолужить прогалину у відповідності з вимогами практичного розуму і загальновизнаним у суспільстві уявленням про справедливість» [3, с. 28].

Отже, існують правові принципи більш авторитетні, ніж будь-який юридичний припис. У цьому випадку закон, який суперечить такому принципу, не діє. Подібного характеру принципи називають природним правом. Упродовж століть карбувався їх твердий зміст і за спільної згоди вони були закріплені у деклараціях основних і громадянських прав людини.

Мовою віри ті ж самі ідеї знайшли вираження в наступних словах Біблії: з одного боку, вам слід коритися владі, що над нами, а з другого — ви мусите коритися Богу більше, ніж людині. І це не тільки добрий намір, але і діючий правовий принцип [1, с. 226—227].

У цьому зв'язку важливим є міркування Радбруха стосовно церковного права. Розгляд цього питання він розпочинає з епіграфа «Юристи часто вороги Христа. Як говорять: справжній юрист — поганий Христос» (М. Лютер).

Божественне походження церковного права визначає його ставлення до держави і світського права. Поряд з правом божественного одкровення, на якому ґрунтується церковне право, знаходиться дароване людству Богом природне право. Держава мусить його виконувати. Церковне право і право держави, якщо воно залишається вірним своєму призначенню, мають один і той же божественний виток і не мають суперечити одне одному. Але якщо право держави відходить від свого божественного витoku, божественне право має безперечний авторитет.

З внутрішньою суттю церкви, яка має бути заснована на вірі і любові, а також на душевності і свободі волі, формалізм і примус, характерні для права, не сумісні. Формалізм права не в змозі вирішувати стосовно блаженного стану душі, а його примусове в змозі примусити жити по-християнськи. Напруга між правовим і релігійним укорінена не тільки у примусі і формалізмі права, але і в природі правового мислення, суть якого полягає в його «спрямованості назовні».

Головне для правового мислення — зовнішня поведінка, переконання, яким вона зумовлена, відіграють другорядну роль. Правове мислення задовольняється зовні правомірною поведінкою, не вимагаючи її відповідності внутрішнім переконанням. Для релігійної ж свідомості важливі внутрішні переконання, віра і любов. До них не можна примусити наказовим шляхом. Вони підпорядковуються лише велінням вільної душі [1, с. 205—210].

У своїй праці «Законне неправо і надзаконне право» Радбрух відзначає, що повсюди почалася боротьба проти позитивізму з точки зору як законодавчого неправа, так і надзаконного права. Позитивізм — це віра в принцип «закон є закон». Ця теорія права виходить з того, що дійсність закону доводиться його здатністю силою досягти його виконання. Але ця сила дозволяє обґрунтувати обов'язки робити щось на підставі припису, але ніяк не обов'язок, зумовлений внутрішнім спонуканням. І, зрозуміло, вона ніяк не може обґрунтовувати дійсність закону. Право, включаючи і позитивне, неможливо визначити інакше, ніж порядок і сукупність законів, покликаних по суті своїй служити справедливості [1, с. 228—234]. Радбрух говорить про юридичний позитивізм як про минулу епоху.

Мислитель виокремлює питання про психологію юриста, про його совість, честь, гідність, про «живе» право і, врешті, про добре розвинене чуття права і живий та діяльний інтелект [1, с. 114—122].

Підіб'ємо підсумок.

Філософія права Радбруха є наукою про цінність права. Ствердження ціннісної природи права складає саму суть і правової науки. Відтак, на тій підставі, що у визнанні цінності укорінений стрижень права, сучасна теорія права має бути теорією цінностей і оцінок.

За ціннісного підходу право не автономне і не самодостатнє (як у позитивізмі). Воно має відображати духовні цінності суспільства, які надають значення і сенсу цьому суспільству.

Ідея, згідно з якою справедливість стає головною цінністю, на технічному рівні виражається в особливій ролі загальних принципів права, а також в особливій ролі судді в оцінці фактів, у владі визначити міру справедливості. У разі протиріччя між (загальним) принципом і (спеціальним) законом, значення того й іншого вимірюється виходами з пріоритету принципу перед законом.

Зазначені проблеми, без сумніву, утворюють фундаментальну перспективу подальшого опрацювання вчення Радбруха.

Л і т е р а т у р а

1. Радбрух Г. Философия права : пер. с нем. / *Густав Радбрух*. — М. : Междунар. отношения, 2004. — 240 с.
2. Радбрух Г. Введение в науку права / *Г. Радбрух*. — М., 1915. — 386 с.
3. Четвернин В. А. Современные концепции естественного права / *В. А. Четвернин*. — М. : Наука, 1988. — 144 с.

А н о т а ц і я

Дудченко В. В. Г. Радбрух про ціннісну природу права. — Стаття.

Проаналізовано головні теми філософського вчення про право Радбруха, а саме методологію права, факти і цінності, цінність природи права, право і етика, мета у праві, приватне і публічне право, правова держава, законне неправо і надзаконне право. Усі теми вчення поєднані формулою Радбруха, згідно з якою не право залишиться не правом, навіть коли йому надати форму закону.

Ключові слова: факти і цінності, цінність природи права, право і етика, мета у праві, правова держава, законне неправо і надзаконне право.

А н н о т а ц и я

Дудченко В. В. Г. Радбрух о ценностной природе права. — Стаття.

Проанализированы главные темы философского учения о праве Радбруха, а именно методологию права, факты и ценности, ценность природы права, право и этика, цель в праве, частное и публичное право, правовое государство, законное неправо и надзаконное право. Все темы учения объединены формулой Радбруха, согласно которой неправо останется неправом, даже если ему придать форму закона.

Ключевые слова: факты и ценности, ценность природы права, право и этика, цель в праве, правовое государство, законное неправо и надзаконное право.

S u m m a r y

Dubchenko V. V. G. Radbruch on axiological nature of law. — Article.

Analyzed the main themes of the philosophical doctrine of the law of Radbruch, namely the methodology of law, facts and values, the value of the nature of law, law and ethics, the purpose of the law, private and public law, legal State, statutory lawlessness and supra-statutory law. All the themes of the teachings have been composed by Radbruch formula, according to which lawlessness will remain lawlessness, even if it is shaped in the form of law.

Keywords: facts and values, the value of the nature of law, law and ethics, the purpose of the law, legal State, statutory lawlessness and supra-statutory law.